

Kinczler Zsuzsanna

Felvilágosodás és istentisztelet — II.

Luther korától kezdve az evangélikus istentiszteletnek két fő formája volt. A dómokban s nagyobb központokban a középkorból örökölt formák és szokások a felvilágosodás koráig lényegükben változatlanok maradtak. Az istentiszteletek nagy része latinul folyt a diákok és a „Domherren” részvételével, s a napi és heti istentiszteletek teljes köre megmaradt. A kisebb városi és falusi templomokban, ahol nem voltak fensőbbeségek által támogatott énekkarok, az istentiszteletek az egyszerű német rend szerint folytak (vö. Luther: Deutsche Messe). A két istentiszteleti forma között a lényegi különbség a zenében, a művészi szintű egyházzében volt. A felvilágosodás hatására az egyházi rendeletek, kórus szabályzatok, ágendák és kancionálék szerint a dómok és a falusi templomok közötti liturgikus eltérés eltűnt.

Kinczler Zsuzsanna zenetanár a LFZE egyházzenei mesteriskolájának hallgatója. Az alábbi tanulmány részlet készülõ disszertációjából.

A liturgia felvilágosodáskori felbomlását tudományos részletességgel nyomon követni lehetetlen, még az egyes gyülekezetek vizsgálata szintjén is. Az iratokból és feljegyzésekből azonban általános kép rajzolódik ki. Németország bizonyos területei hagyományörzők voltak, például Poroszország, Szilézia, Thüringia vagy Szászország egyes részei, különös tekintettel Lipcse városára. Biztosan állítható, hogy Szászország nagyobb részén, Nürnbergben és Mecklenburgban a liturgikus éneklés mindvégig megmaradt. A német terület más részein a változás azonban sokkal gyorsabb volt.

Felvilágosodás és liturgia

A felvilágosodás embere a külső tekintélyeket félreállítva a hitéleten belül is a szabadságot kereste. Célja önmaga megismerése, a saját belső világa felé fordulás és ezáltal egy új, felvilágosult személyiség felépítése volt. A vallás és a hit szerinte nem a kinyilatkoztatástól függ, hanem csak erősíti a „rein geistigen”, pusztán szellemi, keresztény igazságokat. Minden ember legbensőbb énjében megvan a vallás három fő eleme: „Gott, Tugend, Unsterblichkeit” — azaz Isten, erény és halhatatlanság.

A vallás az egyes ember benső, lelki dolga, s ez a vallásosság az emberiség kulturális fejlődésének része. A „natürliche Religion”, a természetes vallás nem Isten, hanem az ember tetteit, az ember vallási értelemben vett cselekedeteit állítja a középpontba.

Az istentisztelet nem isteni eredetű, hanem az emberek által szabadon alkotott „intézmény”, amely arra szolgál, hogy megtartsa és fejlessze a mindenkiben meglévő hajlamot a jóra.

Azzal a téves eszmével már valószínűleg mindenki felhagyott, hogy az istentiszteletek célja magának Istennek tökéletesebbé tétele és üdvösségének növelése. Mi mindannyian hisszük, hogy mindez miattunk történt, az Isten iránti szeretet és bizalom, a testvéreink iránt érzett szeretet, a jó cselekedetekre való törekvés, a megnyugtató, és a jövőbeli üdvözülésben való reménység megerősítésére.¹

A liturgia az emberi kultúra fejlődésének egyik része, s így ez sem maradhat változatlan, hanem minden esetben az emberi tudást, a megszerzett tapasztalatokat és ismereteket kell kövesse. A XVIII. század második felében számtalan írás, könyvecske, újságcikk foglalkozik a liturgia megváltoztathatóságának kérdésével, de nem csak ezzel, hanem a vallási és egyházi élet számtalan egyéb elméleti vagy gyakorlati kérdésével is.

Míg a liturgia megváltoztathatóságával korai szakaszában a racionalizmus még csak elméletben foglalkozott, addig a felvilágosodás határozott lépéseket is tett ez irányba. A mozgalom feladatának tekintette, hogy a reformáció reformjait tovább vigye: a liturgikus és szentségi formákat átalakítsa, elhagyja.

A liturgikus forma mércéjének saját korukat, a kultúrfejlődés akkori állapotát tartották. Luthernek a liturgikus éneklésről alkotott véleményét a korára jellemző, kevésbé kiművelt viszonyokba való beletörődésnek tekintették. Így komolyan vallották és hitték: Luther szellemében cselekszenek, mikor a kultúrában azóta tett előrelépést a liturgiára is vonatkoztatják.

Az mindenesetre biztos, hogy egy új liturgia mindegyikünk számára, aki magát a gondolkodó emberek körébe sorolja, szükségesnek látszik. A liturgia megváltoztatásának már oly régen megfogalmazott kívánsága, az üres városi és falusi templomok, az istentiszteleti cselekmények iránti közömbösség, s ennek folyományaként a kevésbé iskolázott rétegek között vallási kérdésekben észlelhető könnyelműség bizonyítja azt, hogy korunknak a tudományok és felvilágosodás által nemesebbé vált szellemisége számára az istentiszteleti elemek elődeinktől örökölt szelleme és hangja a mi ízlésünknek nem megfelelő.²

A liturgia egyedüli mércéje tehát mindenkor a „Geist und Geschmack der Zeit”, az adott kor szelleme és ízlése. Ez volt az a döntő tétel, mely a benne elrendő célhoz, a liturgia teljes felbomlásához vezetett.

A felvilágosodás vallásossága csak a minden emberben megtalálható jóra való hajlammal, az elvont és bölcséleti tanításokkal foglalkozott, teljesen kiiktatva a történelmi bizonyosságot, az egyszeri és látható kinyilatkoztatást: Jézus Krisztus hús-vér emberré válását. Az általánosságokat felvonultató tanításnak így az istentisztelet „testére” sincs szüksége. A liturgikus forma e kornak érdektelen, érthetetlen „rendőri törvény”. Maga az istentisztelet szó is megváltozik, helyette inkább istendicséretet, vagy egyszerűen csak vasárnapi összejövetelt említenek. Ezen összejövetelek egyedüli célja a mindenkiben megtalálható jó

¹ Salzmann: *Gottesverehrungen*. Dessau 1781.

² *Handlungen und Gebete beim Gottesdienst in Kurland*. Königsberg 1792.

szolgálata és fejlesztése, melyre csak az emberek tökéletlensége miatt van szükség. Az igazán felvilágosult és művelt ember már nem szorul ezekre az alkalmakra sem.

Ezen istendicséreteket igyekeznek megtisztítani mindentől, ami a figyelmet a „tisztán szellemi”-től elvonja vagy a babonás hitet, az „Aberglaube”-t szolgálja. Elvetnek ezért mindent formát, hogy az egyedül lényegesre: a prédikációra tudjanak ügyelni. „A XVIII. és XIX. század határéveiben már csak sivár pusztaságot, a régi dicsőség szegényes romjait mutatta anyaszentegyházunk liturgikus élete”³ — írja Jánossy Lajos.

Ezt a folyamatot tovább erősítette a lutheránusok és kálvinisták közt létrejött unió:⁴ „Az áldott lutheri reformáció 300. évfordulója az evangélikus Németország igen nagy részében már nem lehetett jubileum, mert a porosz III. Frigyes Vilmos minden pusztításnál rettenetesebb elnyomást, igazi rabszolgaságot készített az ún. unió jelszavával az ellenálló erejében igen tetemesen meggyengült anyaszentegyház számára.”⁵

Az istentiszteleti életben gyakran hallható panasz volt e korban a liturgia „mechanikus” volta, mely elvonja a hívek figyelmét:

*Mert a prédikáció előtti sok és hosszú éneklés, olvasás és muzsikálás a hallgatóság figyelmét már nagyon gyengíti.*⁶

A díszes istentiszteleti forma —írja egy prágai hitszónok—⁷ csak a gyülekezet csekély hányadában növeli az áhítatot. A többség, amelyre a lelkésznek figyelnie kell, csak ritkán elég művelt ahhoz, hogy meg tudja különböztetni a célt az eszköztől. Ők megelégszenek a látással és a hallással, s elfelejtik az egyéni gondolkodást. Az ilyenkor keletkező érzelmek szokványosak, és a való élethez kevésbé vagy egyáltalán nem hasznosak.

Az új istentiszteleti rend

Érdemes kiemelni és megfigyelni az új szóhasználat létrejöttét is. A lelkész egyenlő lesz a tanítóval, a prédikáció a tanítással. A gyülekezet sem gyülekezet többé, hanem közönség, hallgatóság. A templom valamiféle előadóterem, az istentisztelet összejövétel, vagy jobbik esetben „istendicséret”, *Gottesverehrung*.

Az istentisztelet prédikációra, imádságra és éneke egyszerűsödik. Sok ünnepnapot eltörölnek, gazdag liturgikus és zenei hagyományukkal együtt. Végezetül a tisztán liturgikus, azaz a mellékistentiszteletek megszüntetésére kerül sor. Az istentisztelet zenei elemei, s azon belül a gregorián teljesen visszaszorulnak.

³ Jánossy Lajos: *Az evangélikus Liturgia megújítása történeti és elvi alapon*. Budapest 1932.

⁴ DLA-dolgozatomban részletesen kívánok foglalkozni a porosz unió és agenda kérdésével, s így más összefüggésbe és megvilágításba szándékozom helyezni azt.

⁵ Jánossy Lajos: *i.m.* 111.

⁶ *Kleine auserlesene liturgische Bibliothek*. Bd. 4. Gotha 1796.

⁷ *Liturgische Aufsätze*. Prága 1798.

„A zene csak meghosszabbítja az istentiszteletet, s érdemtelenül sok időt követel” — írják Lipcsében 1788-ban.⁸

Folyamatosan épül le és vész el a *de tempore* rend; az istentisztelet e helyett a polgári élet eseményeihez kíván igazodni. Mindez legkönnyebben a prédikációban, az énekben és az imádságban érhető el. (A „szabad” imádságok a pietizmus korától fogva kerültek előtérbe.) Következő lépésként maga a prédikáció és a prédikációs ének szakad el az időszaki rendtől. Ez az oka annak, hogy a felvilágosodás korabeli ágendák többnyire csak egyes lelkészek szabad „beszédeit” tartalmazzák. Liturgikus rendeket csak magánágendákban találunk.

1783-ban Dessauban jelenik meg egy irat „Bedenken eines lutherischen Geistlichen über die Mängel seiner Kirche” címen, melyben a magát meg nem nevező lelkész egymás mellé állítja az istentisztelet „bevett” rendjét, s a mintául és célul kijelölt „megfelelő” rendet.

„a megszokott”

gyülekezet: reggeli ének
 lelkész: Gloria in excelsis
 gyülekezet: Kyrie
 lelkész: kollekta (énekelt)
 lelkész: epistola
 gyülekezet: Mi valljuk ...
 lelkész: evangélium
 gyülekezet: főének
 gyülekezet: Jézus Krisztus, itt vagyunk ...
 lelkész: prédikáció
 gyülekezet: ének
 lelkész: verzikulus
 lelkész: „Kirchengebet” (énekelt)
 lelkész: áldás (énekelt)
 gyülekezet: ének

„ahogy lennie kellene”

gyülekezet: ének

 lelkész: evangélium
 gyülekezet: főének
 gyülekezet: Jézus Krisztus ...
 lelkész: prédikáció

 gyülekezet: ének

Az istentiszteleti rend ily nagyfokú megrövidítésére sor is került több nagyvárosban, pl. Hamburgban, Dortmundban, stb., de eljutott az eszme Prágába is,⁹ ahonnan a következő rend származik: vasárnapi ének — imádság — prédikációs ének — prédikáció — könyörgő imádság.

Ezzel az istentiszteleti renddel elérkeztünk a liturgia széteséséhez, a szertartásrend teljes felbomlásához. Itt már nem beszélhetünk sem liturgikus, sem zenei formákról. Az istentisztelet egyetlen zenei eleme a gyülekezeti ének maradt.

⁸ Hermes—Fischer—Salzmann: *Beiträge zur Verbesserung des öffentlichen Gottesdienstes*. Lipcse 1788.

⁹ *Liturgische Aufsätze*. Prága 1798.